

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ІВАНА ФРАНКА

На правах рукопису

ТКАЧ ДМИТРО ВОЛОДИМИРОВИЧ

ЕКОНОМІКО- І СОЦІАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ
ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ МАЛИХ МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ
(на матеріалах Тернопільської області)

11.00.02 - економічна і соціальна географія

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата географічних наук

Л Ь В І В - 1995

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі географії України
Тернопільського державного педагогічного інституту

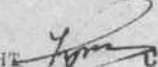
- Науковий керівник:** кандидат географічних наук,
доцент **В. І. ЗАСТАВЕЦЬКИЙ**
- Науковий консультант:** доктор географічних наук,
професор **О. І. ШАБЛІЙ**
- Офіційні опоненти:** доктор географічних наук
М. І. Фащевський
кандидат економічних наук,
доцент **Л. Т. Шевчук**
- Провідна установа:** управління економіки Тернопільської
обласної державної адміністрації

Захист відбудеться 2 лютого 1996 р. о 15.30 год. на
засіданні спеціалізованої вченої ради К.04.04.02 з географічних
наук у Львівському державному університеті ім. І.Франка (290000,
м.Львів, вул. Дорошенка, 41)

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці
Львівського державного університету ім. І.Франка (м.Львів,
вул. Драгоманова, 5)

Автореферат розіслано "29" грудня 1995 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради,
кандидат географічних наук, доцент **С. І. Кукурудза**

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА І СТРУКТУРА РОБОТИ

Актуальність теми. В період розбудови незалежної Української держави, реформування її економіки важливим завданням є пошук шляхів удосконалення територіальної організації суспільства, зокрема регулювання процесу розселення у зв'язку з соціально-економічним розвитком країни і окремих її регіонів. Визначна роль при цьому відводиться повнішому використанню можливостей розвитку малих міст і селищ міського типу. Вони повинні стати раціонально організованими системами, які об'єднували б житлові масиви, виробничі зони, об'єкти виробничої і соціальної інфраструктури, зони відпочинку, забезпечували б найкращі умови для життя і діяльності людей.

Для наукового обґрунтування економічного і соціального розвитку малих міських поселень (ММП) особливого значення набуває розробка теоретичних, методичних і прикладних питань їх дослідження. Ці питання до деякої міри відображені в науковій літературі, однак поки що не знайшли розв'язання проблеми економічного і соціального розвитку ММП в умовах переходу держави до ринкових відносин. Відсутня цілісна методика комплексного вивчення таких поселень. Багато теоретичних, методологічних і методичних положень вимагають перегляду з огляду на зміну суспільних відносин. З урахуванням цього, а також у зв'язку із зміною управління соціально-економічним розвитком міст і регіонів, необхідністю структурної перебудови економіки, зміною інфраструктурної політики посилюється увага до географічних досліджень демографічної, екологічної ситуацій, соціально-економічної бази ММП. Такі дослідження необхідні для встановлення основних напрямів активізації соціально-економічного розвитку міських поселень, оптимізації їх ролі у системах розселення, розв'язання проблем комплексного розвитку регіону. Все це і визначило тему, мету і головні напрями дослідження.

Об'єктом дослідження вибрано малі міські поселення як центри локальних систем розселення і соціально-економічних комплексів на території з низьким рівнем урбанізації, високою щільністю сільських і малих міських населених пунктів. Прикладом такої території є Тернопільська область, в якій

всі міські поселення, крім обласного центру, є малими.

Предметом дослідження є економіко- і соціально-географічні проблеми розвитку різних за людністю і функціональними типами малих міських поселень Тернопільської області.

Мета і завдання дослідження. Основна мета роботи дослідити особливості функціонування сучасної мережі ММП Тернопільської області, визначити основні проблеми соціально-економічного розвитку цих поселень, обґрунтувати шляхи їх розв'язання.

Для досягнення цієї мети в дисертації були поставлені і розв'язані такі завдання:

- визначити місце ММП у локальних системах розселення, їх взаємозв'язки між собою, з великими містами і сільськими населеними пунктами;
- поглибити науково-методичні основи дослідження ММП;
- дослідити сучасну демографічну ситуацію, економічну і соціальну базу, екологічні умови розвитку ММП Тернопільської області;
- розробити типологію ММП області, встановити головні проблеми розвитку поселень різних типів у сучасних умовах;
- дослідити особливості територіально-функціональної структури ММП;
- обґрунтувати основні напрями комплексного розвитку малих міст і селищ міського типу в умовах реформування економіки України.

Методологія, методи дослідження, використані матеріали. Методологічною основою дослідження є теорія комплексного економічного і соціального розвитку регіонів і населених пунктів, формування територіальних систем господарства і розселення.

Розробка теоретико-методичних основ дисертації базується на основних положеннях, викладених у наукових працях економіко-географів і економістів - Н.І.Влажко, В.Г.Давидовича, М.І.Долішнього, А.І.Доценка, Ф.Д.Заставного, П.С.Коваленка, Л.М.Корецького, Г.М.Лалпо, О.П.Литовки, С.С.Мохначука, С.Я.Нимчик, С.М.Писаренко, М.Д.Пістуна, Ю.І.Пітхренка, А.В.Степаненка, І.М.Табориської, І.М.Ташевського, В.С.Хорєва, О.І.Шаблія, Л.Т.Шевчук та ін.

В роботі використовувались такі методи і прийоми: сис-

темний аналіз, статистичний, порівняльно-географічний, історико-географічний, картографічний, багатовимірний математичний аналіз, теорія графів та ін.

При написанні роботи використовувались статистичні матеріали Тернопільського обласного управління статистики, управління економіки, архітектури, охорони природи Тернопільської облдержадміністрації, Тернопільського обласного центру зайнятості населення, Тернопільської обласної санітарно-епідеміологічної станції, схеми і проекти районного планування, первинні матеріали міських та селищних Рад, дані польових досліджень ММП області.

Наукова новизна дослідження. Поглиблено теоретичні положення концепції територіальної організації розселення і виробництва; розширено науково-методичні підходи до комплексного дослідження мережі ММП; здійснено типізацію ММП Тернопільської області на основі багатовимірного математичного аналізу; розроблено основи перспективного розвитку малих міських поселень області в умовах реформування економіки із врахуванням тенденцій і зміни геодемографічної, екологічної ситуацій, стану соціально-економічної бази цих поселень. Зокрема обґрунтовано: шляхи активізації економічного розвитку; необхідність вдосконалення соціальної сфери і реформування відносин у цій галузі в сучасних умовах; напрями раціонального використання працересурсного потенціалу ММП в умовах активного формування ринку праці. Побудовано серію карт, що відображають економічну і соціальну базу міських поселень Тернопільської області, які можуть використовуватись для потреб управління, планування і територіального регулювання.

Практичне значення роботи. Теоретичні і науково-методичні висновки дисертації можуть бути використані для вдосконалення наукових основ територіального управління і прогнозування, складання нових схем і проектів районного планування, для соціально- і економіко-географічного вивчення ММП інших недостатньо урбанізованих регіонів України.

Конкретні рекомендації, спрямовані на вдосконалення соціально-економічної бази, поліпшення використання працересурсного потенціалу ММП Тернопільської області, передані управлінню економіки Тернопільської облдержадміністрації для

практичного використання.

Теоретичні і прикладні положення дисертації викладені у розділах "Населення" і "Внутрішньообласні соціально-економічні райони" навчального посібника "Географія Тернопільської області", який використовується у навчальному процесі Тернопільського державного педагогічного інституту та шкіл області.

Апробація роботи. Основні результати досліджень викладено на VII з'їзді Українського Географічного товариства (Київ, 1995), обласній науково-практичній конференції з питань вивчення природи, населення і господарства Тернопільської області у загальноосвітній школі (Тернопіль, 1991), всеукраїнській науковій конференції з питань краєзнавства (Харків, 1994), науковій конференції з питань історії розвитку української географії і картографії (Тернопіль, 1995), на звітних наукових конференціях у Тернопільському державному педагогічному інституті та Тернопільській академії народного господарства (1990, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995).

Публікації. По темі дисертації опубліковано 15 праць загальним обсягом 4.5 друкованих аркушів.

Обсяг і структура роботи. Дисертація викладена на 165 сторінках машинописного тексту; складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаної літератури (202 позицій), 28 додатків, ілюстрована 22 таблицями, 16 рисунками. Загальний обсяг дисертації - 252 сторінок.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ І РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Малі міські поселення (міста і селища міського типу, або містечка) як форми розселення людей і місця їх життєдіяльності є важливими осередками господарства, вузлами соціально-економічних зв'язків, особливо на територіях з низьким рівнем урбанізації, високою густотою сільських поселень. Вони відрізняються від інших міських поселень меншою

людністю (до 50 тис. жит.), нижчим рівнем концентрації соціально-економічного потенціалу, значною зайнятістю людей у сільськогосподарському виробництві або у галузях, які його обслуговують, кращими санітарно-гігієнічними умовами проживання, менш напруженим ритмом життя, тіснішими зв'язками із навколишньою сільською місцевістю. Але в них обмежені умови для реалізації людиною свого творчого потенціалу, задоволення соціальних потреб.

Одночасно ММП є ядрами локальних (низових, кущових, районних, міжрайонних) систем розселення, організовують своїм впливом розвиток прилеглих сільських і міських поселень в системах розселення, виконують роль з'єднувальної ланки в обласній системі розселення між її центром і сільськими населеними пунктами. З обласним центром (великим містом) ММП мають переважно адміністративні, організаційно-господарські зв'язки та зв'язки по обслуговуванню населення, а із сільською місцевістю - організаційно-господарські, виробничі, трудові, зв'язки по обслуговуванню населення. Через обласний центр нерідко здійснюються зв'язки між селищами та містами, які знаходяться поблизу одне одного, що робить ці зв'язки розтягнутими у часі, ускладненими. Такі нерациональні зв'язки повинні бути відкинуті в сучасний період реформування економіки, замінені новими.

Значення ММП як центрів локальних систем розселення посилюється в староосвоєних районах з аграрно-промисловим типом освоєння, в яких мало великих і середніх міст. В цих умовах ММП мають наступні риси: значне відставання темпів їх росту від росту великого міста, при цьому дуже повільними темпами розвиваються, або й занепадають, поселення з меншою людністю; поступове зменшення ролі ММП порівняно з великим містом в обласній системі розселення; незначні взаємозв'язки малих міських поселень між собою; тісні взаємозв'язки між малими міськими і сільськими поселеннями в локальних системах розселення. Положення одних міських поселень відносно інших і їх ієрархічну підпорядкованість добре ілюструють показники міри абсолютної і відносної центральності, міри ієрархічного положення поселень у системі, обчислені з допомогою прийомів теорії графів. Просторові зв'язки ММП з обласним центром і сільськими населеними пунктами у системі

розселення визначаються на основі аналізу потенціалу подя розселення.

2. Виявлення основних економіко- і соціально-географічних проблем розвитку малих міських поселень передбачає всебічне дослідження цих поселень, зокрема, аналіз сучасної мережі малих міст і селищ міського типу за особливостями їх виникнення і розвитку, економіко-географічним положенням, людністю, функціональною структурою, місцем і роллю в системах розселення різних таксономічних рангів, вивчення демографічної ситуації і працересурсного потенціалу, економічної і соціальної бази поселень; вивчення економічних, соціальних і екологічних умов дальшого розвитку поселень та ін. Таке дослідження проводиться шляхом застосування різноманітних економіко-географічних методів з використанням математичних прийомів. Ефективним при цьому є багатовимірний аналіз (прийом "дерево поєднань"), який на основі врахування значної кількості ознак (таких у дослідженні 33) дозволяє провести типізацію ММП. Вона є основою для створення перспективної моделі міських поселень, визначення основних параметрів їх розвитку.

Мережа міських поселень у давньоосвоєних аграрно-промислових регіонах відзначається різким переважанням малих міст і селищ міського типу, повільним розвитком (а іноді і занепадом) таких поселень. На території однієї з найменш урбанізованих областей України - Тернопільської (частка міського населення - 41,8%) - є одне велике (обласний центр) і 15 малих міст, 19 селищ міського типу. Малі міські поселення концентрують 54,5% міського і 21,3% всього населення області.

Багато поселень області - старі міста, які виникли у феодалний період, як торговельні і воєнно-оборонні пункти і тепер розвиваються як промислові, культурно-освітні, організаційно-господарські центри (Чортків, Кременець, Збараж, Терехівля, Підгайці, Зборів, Копичинці, Скалат та ін.). Значна частина ММП - селища міського типу, утворені з великих сіл внаслідок надання їм статусу центрів адміністративних районів.

Переважає більшість поселень - міста і селища міського типу, які мають менше 10 тис. жителів (таких в області - 25),

тільки 6 із них мають від 10 до 20 тис. жит., і 3 - понад 20 тис. жит. Чисельність населення у ММП збільшується повільно, що є наслідком їх повільного соціально-економічного розвитку. Порівняно найшвидше зростає кількість жителів у райцентрах і тих ММП, в яких відбувалося нове промислове будівництво (Кременець, Чортків, Збараж, Бережани, Бучач, Заводське, Підволочиськ, Дружба та ін.). За 1959-1994 р.р. чисельність населення кожного з них збільшилась у 2,2 - 2,7 рази (у цілому по ММП області - у 2 рази). Найповільніше зростають малі селища, деякі з них мають навіть меншу кількість жителів, ніж вони мали раніше (Козлів, Мельниця-Подільська, Залозці, Гримаїлів). Це є наслідком втрати ними частини функцій після укрупнення адміністративних районів, недостатнього розвитку їхньої соціально-економічної бази, а також погіршення демографічних процесів (насамперед внаслідок зниження природного приросту населення).

3. Місце малих міських поселень в системах розселення і у територіальному поділі та інтеграції праці, взаємодія з іншими населеними пунктами визначається їх функціями. Останні зумовлюють величину зон впливу міських поселень як ядер системоутворення, потужність і регулярність різноманітних міжсільбищних зв'язків. Між величиною, функціями поселень і їх роллю в системах розселення існує тісна додатня кореляційна залежність (показник парної параметричної кореляції, обчислений між людністю ММП і бальною оцінкою розвинутості їх функцій, становить 0,94).

Функції ММП визначаються рівнем розвитку і структурою їх економічної і соціальної бази. Економічна база визначає роль поселення в народногосподарському комплексі і системі розселення регіону, забезпечує його участь в територіальному поділі та інтеграції праці, визначає можливості його дальшого розвитку, обумовлює рівень і якість життя людей. Соціальна база, яка включає систему закладів невиробничої сфери, забезпечує умови для функціонування економічної бази і життя населення. Малі міські поселення відзначаються нижчим, ніж великі чи середні міста, рівнем розвитку цієї бази, що зумовлює повільніший ріст таких поселень, нижчий рівень життя людей в них.

Малі міські поселення області залежно від людності, ге-

ографічного положення виконують різноманітні функції. В таких поселеннях найбільше людей зайнято у промисловості (1/3 працездатного населення). Найвищу частку зайнятих у цій галузі мають значні промислові центри (Чортків, Бережани, Кременець та ін.), а також міста і селища, в яких діють два-три невеликих промислових підприємства, що при незначній кількості населення впливає вирішальним чином на частку промисловості в економічній структурі населеного пункту і на кількість населення, зайнятого в ній (Хоростків, Почаїв, Дружба, Заводське, Заложці та ін.).

Розширення функцій міст щодо навколишньої території привело до збільшення кількості людей, зайнятих у невиробничій сфері. В одинадцяти міських поселеннях області ця частка вища від 50%, найбільша вона у містах Заліщики (понад 60%), Кременець, Підгайці, селищах Підволочиськ, Шумськ, Великі Вірки (понад 55%).

В ММП області значна частина людей зайнята у сільському господарстві, найбільша вона у селищах Коропець (56,5%), Ковлів (45,2%), Гримайлів, Скалат, Мельниця-Подільська, Скала-Подільська, Вишнівець (понад 25%). Порівняно невисока частка зайнятих на транспорті (найвища у м.Копичинці - 18,1%), будівництві (найвища у Великій Березовиці - 28,1%).

Малі міські поселення області мають різний рівень розвитку функцій. На основі використання системи бальних оцінок встановлено, що найвищий рівень (70-130 балів) мають районні центри, лише селища Хоростків і Копичинці за сумою балів перевищують центр району, в якому вони знаходяться. Більшість з них обмежують свій вплив територією "свого" адміністративного району, тільки Чортків (182 бали) та Кременець (162 бали) виконують міжрайонні функції. Маючи значно більший від решти малих міст області демографічний, економічний потенціали, вони є міжрайонними центрами у обласній системі розселення. Менший ступінь розвинутої функцій (35-70 балів) мають центри кушових систем розселення, в них основне місце займають показники розвитку функцій по обслуговуванню населення (культурно-освітні, лікувально-профілактичні, торговельні та ін.).

На основі аналізу людності, функціональної структури ММП області встановлено, що в сучасних умовах не існує значних

відмінностей цих ознак між малими містами в кількості жителів менше 10 тис. чол. і селищами міського типу. Селища-райцентри нерідко мають складнішу функціональну структуру господарства, ніж міста, які не є центрами районів. В багатьох селищах частка зайнятих у несільськогосподарських галузях більша, ніж у малих містах. Все це, а також відсутність чітких критеріїв у розмежуванні малих міст та селищ міського типу дає підставу об'єднати всі міські поселення, що мають менше 10 тис. жит., єдиною назвою "містечка".

4. Однією з найважливіших проблем, характерних для малих міських поселень в сучасних умовах, є геодемографічна. Вона виявляється у постійному погіршенні демографічної ситуації: поступове зниження показників природного приросту населення (зменшення народжуваності, зростання смертності), посилення процесів старіння населення, збільшення показників демографічного навантаження на населення працездатного віку, зменшення величини працересурсного потенціалу. Цей процес посилюється внаслідок збільшення частки людей молодших вікових груп, які мігрують з ММП у великі на навчання і роботу, та зменшення кількості молодих людей, які приїжджають у такі поселення із сільської місцевості. Погіршення демографічної ситуації торкається майже всіх малих поселень, за винятком нових промислових центрів, де в останні роки швидкими темпами збільшувалась чисельність населення переважно шляхом міграції із сільської місцевості.

На основі аналізу демографічних процесів у ММП Тернопільської області можна виділити такі групи поселень:

а) міські поселення, в яких швидко збільшується чисельність населення, є ще порівняно високий природний приріст населення (понад 13%) і висока частка працездатного населення (57%) - селище Заводське;

б) міста із значною кількістю населення, невисоким природним (1,5-5,2%) і високим механічним приростом населення, високою часткою працездатного населення (53-57%) - Чортків, Кременець, Борщів;

в) міські поселення, у яких в останні роки сповільнились темпи росту чисельності населення внаслідок значного зменшення показників природного (1,9-6,0%) і механічного при-

росту населення, із значною часткою (53-55%) працездатних людей - Залішки, Козова, Ланівці, Бучач, Збараж, Бережани, Підгайці, Микулинці, Зборів, Велика Березовиця;

г) міста і селища з нульовим, або дуже малим (менше 1%) природним приростом населення, низькою часткою працездатних (менше 50%) - Почаїв, Вишнівець, Золотий Потік, Заложці, Скала-Подільська, Копичинці;

д) міські поселення з від'ємним природним приростом населення, низькою часткою працездатного населення (50-40%) - Монастириська, Мельниця-Подільська, Підволочиськ, Хоростків, Товсте;

ж) селища, в яких чисельність населення збільшується порівняно швидкими темпами (переважно шляхом механічного руху), з високою часткою працездатних людей (55-57%) - Великі Бірки, Гусятин, Дружба, Шумськ.

Поліпшення демографічної ситуації у всіх міських поселеннях області можливе лише за умови їх соціально-економічного піднесення, поліпшення умов життя людей.

5. В сучасних умовах активного формування ринку праці важливою проблемою для малих міських поселень є використання працересурсного потенціалу. Зменшення кількості працездатного населення, зумовлене погіршенням демографічної ситуації, ще не відбивається на розвитку господарства, бо у більшості малих міських поселень області існує надлишок трудових ресурсів (реальне і приховане безробіття), але воно буде відчутним в умовах економічного піднесення. Найбільш несприятлива ситуація щодо величини працересурсного потенціалу складається у перспективі у тих міських поселеннях, які мають високий показник демографічного навантаження на людей працездатного віку, особливо тих, де це навантаження формується переважно за рахунок пенсіонерів (Монастириська, Мельниця-Подільська, Гримайлів, Коропець, Козлів, Вишнівець, Почаїв, Заложці та ін.). У тих міських поселеннях, де серед непрацездатних переважають діти і підлітки (Золотий Потік, Скала-Подільська, Підгайці, Зборів, Дружба, Заводське та ін.), є сприятливі умови для поповнення числа працездатних у майбутньому.

В умовах економічної кризи відбувається зниження рівня зайнятості працездатного населення у тих поселеннях, де в

значна кількість промислових підприємств, які зменшили свою потужність (Борщів, Бучач, Кременець, Чортків, Терехівка), і у селищах з обмеженою сферою прикладання праці (Коропець, Золотий Потік, Копичинці, Товсте).

Проблема зайнятості населення в ММП може бути розв'язана тільки при дальшому піднесенні рівня соціально-економічного розвитку цих поселень, переході економіки області на нові форми господарювання.

Вже на кінець 1994 р. в нових формах господарювання (кооперативах, малих і спільних підприємствах, різноматнітних господарських товариствах) у ММП було зайнято 12,8 тис. чол. Найбільше таких людей - у Бережанах, Збаражі, Чорткові, Кременці, Гусятині, найменше у невеликих селищах - Золотий Потік, Коропець, Козлів, Заводське, Дружба та ін. Збільшується кількість людей, які займаються індивідуальною діяльністю - в ММП їх 4,6 тис. чол. (46,0% від кількості в області), що становить 12,2% від пр. цездатного населення цих населених пунктів. В деяких малих селищах вони становлять помітну частку серед працездатного населення (Вишнівець, Велика Березовиця, Мельниця-Подільська, Великі Бірки та ін.), але найбільша їх кількість - у райцентрах.

В сучасних умовах проведення ринкових перетворень в ММП збільшуватиметься кількість незайнятого населення, вивільненого з державного сектора економіки, тому необхідне розширення ринкових структур.

6. В сучасний період проведення ринкових реформ важливим є розв'язання центральної проблеми - активізації соціально-економічного розвитку малих поселень. Одним із шляхів розв'язання цієї проблеми є піднесення рівня розвитку і структурна перебудова промисловості, що стала містоформуючою галуззю для більшості ММП області. В таких поселеннях зосереджено 70,1% промислових підприємств, на яких виробляється 56,3% товарної промислової продукції і сконцентровано 48,4% промислово-виробничого персоналу області. В структурі промисловості провідна роль належить харчовій, машинобудівній, легкій галузям і виробництву будівельних матеріалів.

Аналіз умов розвитку промисловості, особливостей розміщення промислових підприємств різних галузей дозволяє запропонувати такі шляхи дальшого розвитку цього сектора у

ММП області: створення невеликих підприємств (близько 200 робітників) для переробки різноманітної сільськогосподарської сировини у всіх поселеннях; розвиток невеликих підприємств легкої промисловості (швейних, трикотажних, галантерейних фабрик) з високим рівнем механізації та автоматизації виробничих процесів (Коропець, Гримайлів, Гусятин та ін.), збереження наявних підприємств машинобудівного комплексу внаслідок перепрофілювання багатьох з них на випуск конкурентноздатної продукції, технічного переозброєння виробництва; створення дрібних високотехнологічних підприємств машинобудування у поселеннях з високим професійним і освітнім рівнем населення (Збараж, Скалат, Великі Вірки, Підгайці, Козова та ін.); розширення мережі підприємств, які займаються б ремонтом сільськогосподарської техніки та виробництвом запчастин до неї; розвиток невеликих підприємств для переробки місцевих будівельних матеріалів тощо. При цьому необхідне широке застосування нових форм господарювання - оренда, акціонування, створення спільних підприємств із залученням іноземного капіталу.

Важливу роль у підвищенні рівня соціально-економічного розвитку поселень, зокрема у розширенні міжсільських зв'язків відіграватиме транспорт.

Одним із напрямів активізації соціально-економічного розвитку ММП, поліпшення умов життя і діяльності людей в них є вдосконалення територіальної організації соціальної сфери. Рівень забезпеченості цих населених пунктів об'єктами соціальної інфраструктури в більшості випадків досягає нормативних показників. Проте необхідно істотно поліпшити технічний стан багатьох цих об'єктів, підвищити якість надання населенню різних видів послуг в усіх ММП. Розвиток цієї сфери не відповідає потребам населення ні за обсягом, ні за структурою послуг у селищах, які виконують роль центрів кущових систем розселення - Вишнівець, Товсте, Золотий Потік, у новостворених селищах - Заводське, Дружба, новому районному центрі - Підгайці. Для поліпшення функціонування соціальної сфери необхідно спрямовувати основну увагу не на будівництво нових об'єктів, а на реформування відносин у цій галузі шляхом створення ринкових структур. Особливої уваги заслуговує розвиток житлового господарства, насамперед

збільшення житлового фонду, поліпшення наявного. Введення плати за землю зумовить збільшення щільності забудови, поступову зміну зовнішнього вигляду поселень (збільшення кількості багатоповерхових будівель).

Проблема вдосконалення територіальної організації охорони здоров'я, освіти повинна розв'язуватись не стільки шляхом створення нових установ, скільки внаслідок технічного переоснащення і реконструкції наявних. В торговельній сфері основна увага повинна бути звернута на розширення мережі кооперативних і приватних закладів. Слід нарощувати участь ММП у зовнішній торгівлі України, це стане одним із шляхів поповнення бюджету міст валютними ресурсами.

Наявність в області природних рекреаційних ресурсів (кліматичних, лісових, мінеральних вод, лікувальних грязей), пам'яток культури дозволяє розширити, або заново створити заклади відпочинку і санаторно-курортного господарства у Заліщиках, Гусятині, Микулинцях, Золотому Потоці, Коропці, Мельнице-Подільській, Скала-Подільській, Почаєві.

Розвиток соціальної сфери в ММП повинен відбуватись відповідно до єдиної системи обслуговування населення області. Для цього в деяких міських поселеннях слід розширити набір закладів цієї сфери, щоб забезпечити потреби у послугах не тільки даного населеного пункту, а й всієї системи розселення, центром якої він є. Це стосується закладів районного значення, які надають періодичні послуги людям (лікарні, поліклініки, станції захисту рослин, ветлабораторії та ін.). Їх доцільно розмістити у центрах кущових систем розселення. В районних центрах розвиток соціальної сфери повинен відбуватись у напрямі створення такого комплексу закладів, які забезпечували б надання повного асортименту послуг для населення адміністративного району.

7. Соціально-економічний розвиток малих міських поселень повинен відбуватись із врахуванням екологічної ситуації, яка склалася в них. Аналіз навколишнього середовища у ММП Тернопільської області дає підставу виділити такі групи поселень залежно від типу екологічної ситуації: 1) міста і селища із нормальною екологічною ситуацією (показники забруднення значно менші від гранично допустимих) - Почаїв, Вишнівець, Зборів, Коропець, Підгайці, Гримайлів, Мельни-

ця-Подільська, Золотий Потік; 2) міські поселення із напруженою екологічною ситуацією (показники забруднення близькі до гранично допустимих) - Бережани, Копичинці, Хоростків, Гусятин, Товсте, Збараж, Заложці, Коалів, Коаова, Монастирська, Підволочиськ, Теревовля, Микулинці, Великі Бірки, Шумськ, Ланівці; 3) поселення з різко загостреною екологічною ситуацією (показники забруднення значно перевищують допустимі) - Чортків, Заводське, Залішки, Скалат, Дружба, Велика Береговиця, Скала-Подільська, Кременець, Бучач.

Для кожної з груп існують певні особливості дальшого розвитку господарства: в поселеннях першої групи немає екологічних обмежень щодо розміщення промислових підприємств, а для другої і третьої груп такі обмеження досить суттєві - в них доцільно розвивати виробництва, які не завдаватимуть шкоди навколишньому середовищу, а також у першу чергу споруджувати об'єкти екологічної інфраструктури (системи очищення вод, газопиловлловлювачі тощо).

8. В сучасних умовах реформування економіки, запровадження приватної власності на землю важливою проблемою є раціональне використання території ММП. Для її розв'язання необхідне вдосконалення внутрішньої територіальної організації поселень, або їх територіально-функціональної структури. Така структура в ММП формується під впливом їх людності, функцій, особливостей виникнення і соціально-економічного розвитку, фізико-географічних умов та ін. Її основні риси: невелика кількість функціональних зон і нечітке їх розмежування, низькі показники щільності населення і житлового фонду.

В ММП з людністю менше 10 тис. чол. виділяються переважно дві зони: сільбишна і виробнича; в межах сільбишної зони житлові масиви чергуються з промисловими підприємствами, комунально-складськими приміщеннями, дорогами, зеленими насадженнями. В більшості поселень, що мають понад 10 тис. чол., вже виділяються сільбишна, промислова, зелена, транспортна зони, нерідко в сільбишній зоні також є промислові підприємства, комунально-складські приміщення. Майже всі ММП області мають значні незабудовані території, що створює певні можливості для розвитку їх вшир. Однак для розміщення нових промислових підприємств і житлового будівництва у ба-

гатьох ММП існують значні планувальні обмеження (наявність навколо міст цінних орних земель, виробничих споруд - ферм, складів, очисних споруд тощо, ярів, боліт); найбільші вони у містах Хоростків, Кременець, Залішки, селищах Шумськ, Ланівці. Внаслідок цього дальший розвиток ММП повинен відбуватись за рахунок раціонального використання наявних територій.

Важливими напрямками вдосконалення територіально-функціональної структури ММП в сучасних умовах є такі: створення функціональних зон відповідно до вимог містобудування, ефективна планувальна організація сільбишної території (членування на квартали, впорядкування вуличної мережі та ін.), організація чіткої системи обслуговування населення в різних частинах населеного пункту з врахуванням транспортної і пішохідної доступності та ін. Для раціоналізації забудови території ММП необхідне встановлення відносної цінності окремих ділянок міста, це стане основою для нарахування диференційованого податку і орендної плати для землекористувачів, розмірів плати за приватизацію земельних ділянок та об'єктів незавершеного будівництва.

9. Розвиток міських поселень як цілісних систем відбувається в напрямі розширення їх функцій, підвищення рівня комплексності. Можливості для цілісного розвитку міст, досягнення повноти структурних елементів, їх господарських комплексів залежать від величини і структури соціально-економічного потенціалу, ролі населеного пункту в системі населення. За цими ознаками на основі застосування методів багатомірного аналізу зроблено типологію малих міських поселень Тернопільської області. Виділено такі типи поселень:

I. Центри міжрайонних систем розселення - багатогалузеві промислові міста із значним розвитком транспортних і соціальних функцій.

II. Центри районних систем розселення:

а) багатогалузеві промислові центри з розвинутими функціями міжрайонного значення;

б) багатогалузеві промислові центри з розвинутими соціальними і транспортними функціями;

в) поселення із значним розвитком соціальної сфери, недостатнім - транспортних і промислових функцій;

г) поселення з різко вираженими соціальними функціями, недостатньо розвинутою виробничою сферою.

III. Центри куцових систем розселення:

а) із розвинутими промисловими, агропромисловими і недостатньо розвинутими соціальними функціями;

б) агропромислові центри із розвинутими соціальними функціями;

в) промислові селища з недостатньо розвинутими соціальними функціями. Найвищий рівень соціально-економічного розвитку мають міські поселення першого і другого типів (підтипи а,б), в них розгалужена структура виробничої і соціальної сфер, достатньо високий рівень комплексності. В перспективі вони повинні розвиватись у напрямі пропорційності і збалансованості між підсистемами господарства, підвищення рівня комплексності.

Значно нижчий рівень соціально-економічного розвитку мають поселення другого (підтипи в,г) і третього типу. В них розвинута одна - дві галузі виробництва, спостерігається недостатня збалансованість окремих підсистем господарства. Їх дальший розвиток повинен відбуватись в напрямі створення збалансованої структури робочих місць, збільшення рівня обслуговування населення до нормативного показника, оптимального поєднання виробничої і невиробничої сфер, підвищення рівня комплексності.

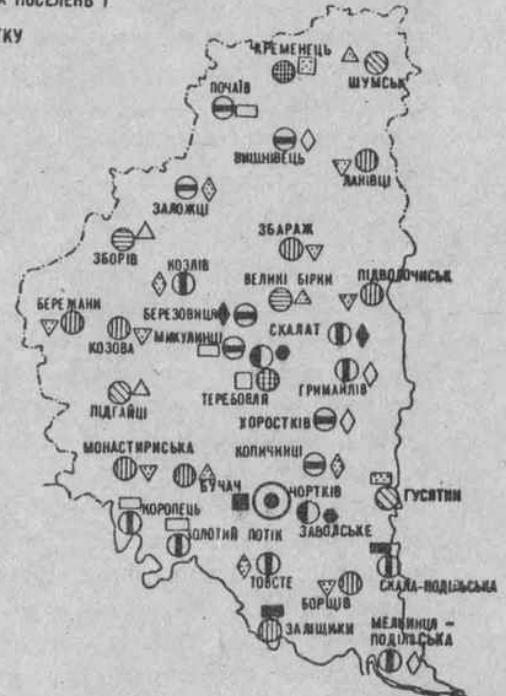
10. Концепція перспективного розвитку малих міських поселень враховує тенденції зміни демографічної, екологічної ситуацій, стану економічної і соціальної бази цих поселень. Здійснення економічної реформи і зміна суспільних відносин посилюють необхідність комплексності у розвитку населених пунктів. Нами встановлено, що за можливостями перспективного розвитку в області виділяються такі групи поселень :

- міста з обмеженими можливостями для розширення промислового виробництва, сприятливими умовами для розміщення підприємств соціальної сфери міжрайонного значення (спеціалізованих медичних, вищих і середніх спеціальних навчальних закладів тощо);

- міста і селища міського типу із сприятливими умовами для розвитку малих і середніх промислових підприємств, розширення сфери послуг районного значення;

ТИПИ МАЛИХ МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ І
НАПРЯМИ ЇХ РОЗВИТКУ

1	9
2	10
3	11
4	12
5	13
6	14
7	15
8	16
9	17

Типи малих міських поселень: 1 - міжрайонні центри - багатофункціональні міста. Центри районних систем розселення. 2 - багатогалузеві промислові центри з розвинутими соціальними функціями міжрайонного значення; 3 - багатогалузеві промислові центри з розвинутими соціальними і транспортними функціями; 4 - поселення з значним розвитком соціальної сфери, недостатнім - транспортних і промислових функцій; 5 - поселення з різко вираженими соціальними функціями, недостатньо розвинутою виробничою сферою. Центри куцових систем розселення. 6 - з розвинутими промисловими, агропромисловими і недостатньо розвинутими соціальними функціями; 7 - агропромислові центри з розвинутими соціальними функціями; 8 - промислові селища з недостатньо розвинутими соціальними функціями.

Перспективний напрям розвитку поселень: 9 - міста з обмеженими можливостями для розширення промислового виробництва, сприятливими умовами для розміщення підприємств соціальної сфери міжрайонного значення; 10 - міські поселення з сприятливими умовами для розвитку малих і середніх підприємств, розширення сфери послуг районного значення; 11 - міські поселення з сприятливими умовами для розвитку АПК, створення закладів виробничої і соціальної інфраструктури районного значення; 12 - міські поселення з сприятливими умовами для розвитку промисловості по переробці місцевої сировини - організаційно-господарські центри внутрірайонних систем розселення; 13 - міські поселення - центри рекреації; 14 - селища міського типу з необхідним прискореним розвитком соціальної сфери.

Екологічні межі розвитку поселень: 15 - без екологічних обмежень для будівництва господарських об'єктів; 16 - з екологічними обмеженнями для розвитку вдо-машніх виробництв, 17 - з екологічними обмеженнями для розвитку промисловості.

- міські поселення із сприятливими умовами для розвитку агропромислового комплексу, створення закладів виробничої і соціальної інфраструктури районного значення;

- міські поселення із сприятливими можливостями для розвитку промисловості, яка переробляла б місцеву сировину - організаційно-господарські центри внутрірайонних систем розселення;

- міські поселення в сприятливими умовами розвитку рекреації;

- селища міського типу в необхідним першочерговим розвитком соціальної сфери.

В сучасних умовах посилюється роль ММП як опорних центрів систем розселення різних таксономічних рангів. Мережа таких центрів у Тернопільській області в основному сформована, вона відзначається такими рисами: значне домінування в обласній системі розселення обласного центру внаслідок неформованості значних міжрайонних центрів; міжрайонні центри формуються повільно; за функціональною структурою вони слабо відрізняються від районних центрів; в багатьох районних системах розселення відсутні кушові центри. Для вдосконалення мережі опорних центрів систем розселення в Тернопільській області необхідне формування нового міжрайонного (Теребовля), кушових (Великі Дедеркали, Нове Село, Золотники, Вільче-Золоте та ін.) центрів. Можливе також перенесення центра адміністративного району із смт. Гусятин у м. Хоростків, який відзначається найбільшим у районі соціально-економічним потенціалом і вигідним (центральним) економіко-географічним положенням.

Вдосконалення мережі опорних центрів у обласній системі розселення матиме важливе значення у розв'язанні проблеми раціоналізації цієї системи, формуванні пріоритетних напрямів соціально-економічного розвитку малих міських поселень в умовах переходу господарства області до ринкових відносин.

Основні положення дисертації викладені в таких опублікованих працях.

1. Місце і роль малих міських поселень в обласній системі розселення // VII з'їзд Українського географічного товариства. - Київ, 1995. - С.279.

2. Малих міських поселення як ядра систем розселення Тернопільської області // Тези доп. першої звітної наук. конф. викл. і студ. географ. ф-ту Тернопільського пед. ін-ту. - Тернопіль, 1991. - С.29.
3. Сучасні екологічні проблеми міст Тернопільської області та шляхи їх вирішення // Тези доп. першої звітної наук. конф. викл. і студ. географ. ф-ту Тернопільського пед. ін-ту. - Тернопіль, 1991. - С.30.
4. Сучасна демографічна ситуація в м. Тернополі // Тези доп. першої звітної наук. конф. викл. і студ. географ. ф-ту Тернопільського пед. ін-ту за 1991 рік. - Тернопіль, 1992. - С.39 (у співавторстві).
5. Статеві-вікова структура міського населення Тернопільської області та шляхи її вирішення // Тези доп. першої звітної наук. конф. викл. і студ. географ. ф-ту Тернопільського пед. ін-ту за 1991 рік. - Тернопіль, 1992. - С.38.
6. Сучасна демографічна ситуація в міських поселеннях Тернопільської області // Матеріали третьої звітної наук. конф. викл. і студ. географ. ф-ту Тернопільського пед. ін-ту. - Тернопіль, 1993. - С.41-44.
7. Особливості статево-вікової структури населення малих міських поселень Тернопільської області // Матеріали третьої звітної наук. конф. викл. і студ. географ. ф-ту Тернопільського пед. ін-ту. - Тернопіль, 1993. - С.50-53.
8. Положення райцентрів у системі розселення Тернопільської області // Матеріали четвертої звітної наук. конф. викл. і студ. географ. ф-ту Тернопільського пед. ін-ту за 1993 рік. - Тернопіль, 1994. - С.52-54.
9. Особливості розвитку промисловості у малих міських поселеннях Тернопільської області // Матеріали четвертої звітної наук. конф. викл. і студ. географ. ф-ту Тернопільського пед. ін-ту за 1993 рік. - Тернопіль, 1994. - С.80-82 (у співавторстві).
10. Географія Тернопільської області. Розділи: Внутрішньообласні соціально-економічні райони. Населення, - Тернопіль, 1994. - С.37-45, 60-72.
11. Міські поселення Тернопільської області: динаміка людності, функціональні типи та перспективи розвитку // При-

- рода, населення та господарство Тернопільської області, їх вивчення у загальноосвітній школі. Матеріали обл. наук.-практ. конф. - Тернопіль, 1991. - С.114-119 (у співавторстві).
12. Роль маятникових міграцій населення в забезпеченні трудовими ресурсами міських поселень Тернопільської області // Природа, населення та господарство Тернопільської області, їх вивчення у загальноосвітній школі. Матеріали обл. наук.-практ. конф. - Тернопіль, 1991. - С.120-123.
13. Про деякі аспекти трудових ресурсного потенціалу // Тези доп. другої наук. конф. викл. і студ. географ. ф-ту Тернопільського пед. ін-ту. - Тернопіль, 1992. - С.41 (у співавторстві).
14. Історико-географічні особливості розвитку малих міських поселень Тернопільської області // Історія української географії і картографії. Матеріали наук. конф. - Тернопіль, 1995. - С.147-149.
15. Картографічне моделювання соціально-економічного розвитку міських поселень // Історія української географії і картографії. Матеріали наук. конф. - Тернопіль, 1995. - С.206-208.

Д.В.Ткач

Ткач Д.В. Экономико- и социально-географические проблемы развития малых городских поселений (на материалах Тернопольской области). Диссертация на соискание учёной степени кандидата географических наук по специальности 11.00.02 - экономическая и социальная география. Львовский государственный университет им. И.Франко, Львов, 1995.

В диссертации рассматриваются вопросы функционирования современной сети малых городских поселений (МГП) Тернопольской области. Углублены научно-методические положения экономико-географического исследования МГП. Анализируются экономико- и социально-географические проблемы развития МГП в слабоурбанизованных регионах, обоснованы основные направления их решения в период реформирования экономики Украины.

D.V.Tkach Economical and socio-geographical problems of development of smaller town settlements (based on Ternopil region materials). The dissertation for searching the scientific degree of the candidate of geographical sciences in specialny 11.00.02 - economical and social geography. Lviv I.Franko state university, Lviv, 1995.

In the dissertation the questions of functioning of the modern network of smaller town settlements (STS) in Ternopil region are studied. The scientific - methodical backgrounds of the economical - geographical investigation of STS are developed. Modern economical and socio-geographical problems of STS development in less - urbanised regions are analysed, the main trends of their solution during the period of economical reformation in Ukraine are grounded.

Ключові слова : малі міські поселення, типи малих міських поселень, соціально-економічна база, працересурсний потенціал, екологічні умови, територіально - функціональна структура, комплексний розвиток малих міських поселень.

Підписано до друку 27.12.95р. Формат 60x84 1/16. Друк офсетний ротопринтний. Папір білий. Друкарських листів 1/4.
Зам. 1098. Тираж 100.

Тернопіль вул. Над Ставом, 10. Відділ оперативної поліграфії.
Обласне управління статистики.